

В. В. Головка

УДК: 94 (338) (477) «1999/2002»

АНТИКРИЗОВІ ЗАХОДИ У ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ (1999–2002 рр.): ІСТОРІЯ ТА НАСЛІДКИ

Досліджуються основні напрями антикризової політики в гірничо-металургійному комплексі України на межі 1990–2000-х рр. Особливу увагу приділено так званому «економічному експерименту» 1999–2001 рр. та проблемам його продовження 2002 р. Також розглянуто його наслідки та баланс витрат і надходжень для галузі та державних фінансів.

Ключові слова: ринкова економіка, економічна криза, антикризова промислова політика, лобізм, чорна металургія, гірничорудна промисловість.

Исследуются основные направления антикризисной политики в горно-металлургическом комплексе Украины на рубеже 1990–2000-х гг. Особенное внимание уделено так называемому «экономическому эксперименту» 1999–2001 гг. и проблемам его продолжения в 2002 г. Также рассмотрены его последствия и баланс доходов и затрат для самой отрасли и для государственных финансов.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономический кризис, антикризисная промышленная политика, лоббизм, черная металлургия, горно-рудная промышленность.

The article is devoted to main anticrisis policy's approaches in Ukrainian steel and mining industry in the turn of 2000's. Special attention is paid to so-called «economic experiment» of the 1999–2001 and to discussions around question of experiment prolongation in 2002. There is also examination of its consequences and cost-benefit analysis for the industry and the state finance in the article.

Keywords: market economy, economic downturn, anticrisis industrial policy, lobbyism, metallurgy, mining.

Якщо кинути погляд на економічну політику кількох українських урядів у 1990-х рр., то можна помітити вторинність тодішніх реформ. Їх проводили під тиском обставин або міжнародних фінансових інституцій, часто за російськими лекалами, без належного врахування місцевої специфіки. Винятком з цього правила став так званий «економічний експеримент у гірничо-металургійному комплексі», який вивів галузь на шлях стало-го розвитку. Його проведення викликало гострі дискусії як в урядових колах (антикризові заходи тривали протягом роботи трьох Кабінетів мініс-

трів України — В. Пустовойтенка, В. Ющенко та А. Кінаха), так і в суспільстві. Внаслідок цього перебіг «економічного експерименту» обростав різноманітними «міфами», які використовували конкуренти для боротьби з українськими металовиробниками за ринки збуту. Зокрема, найвагоміших результатів досягли російські виробники труб, які домоглися зменшення постачання на свій ринок українських труб (введенням квотування), аргументуючи свої позиції начебто тим, що Україна напругу субсидує свої заводи.

Крім того, уроки історії антикризової політики важливі й тим, що гірничо-металургійна галузь як така особливо чутлива до циклічних піднесенень і спадів світової економіки. Іншими словами, в цьому секторі промисловості постійні спади звичайні, а значить відповідні заходи щодо зменшення негативних наслідків мають постійно перебувати у фокусі можновладців і топ-менеджерів підприємств, а новітня історія для цих роздумів — найкращий помічник. Особливо це важливо для України, де розвиток економіки прямо залежить від розвитку гірничо-металургійного комплексу (ГМК). Свідченням цього стали 2008–2009 рр., коли через світову економічну кризу різко знизився попит на українську металопродукцію, що в свою чергу привело до падіння основних показників роботи ГМК. Як результат, економіка України продемонструвала одні з найбільших показників падіння валового внутрішнього продукту. При цьому уряд не виказував належної політичної волі до впровадження ефективних антикризових заходів. Хоча й розглядав можливість застосування тих самих засобів, що й у кінці 1990-х рр. Так чи інакше, це тільки довело актуальність антикризового управління в галузі.

Говорячи про стан вивчення історії антикризової промислової політики на межі 1990–2000-х рр., відзначу наявний у дослідженнях дисбаланс. Зокрема, в перші роки реалізації «економічного експерименту» та кілька років потому спостерігалася відносно висока увага економістів та аналітиків до нього та його наслідків. Однак з віддаленням цих подій вони все менше потрапляли в поле зору дослідників.

Вказаний дисбаланс є природним, адже під час експерименту тривали політична боротьба та суспільна дискусія навколо нього. Це також наклало відбиток на висновки й оцінки дослідників. Серед подібних робіт варто відзначити наукову розвідку співробітниці «Інституту економічних досліджень та політичних консультацій в Україні» Н. Легейди, присвячену оцінці короткострокових результатів економічного експерименту в гірничо-металургійному комплексі 1999–2001 рр. Цю працю було оприлюднено в розпал дискусій щодо можливості продовження експерименту ще на рік. Позиція дослідниці була чітка: преференції для металургії не варто збе-

рігати. А щодо короткострокових наслідків їхньої реалізації в попередні роки, то Н. Легейда доводила (зокрема і з застосуванням математичного моделювання), що вони були радше негативними для економіки загалом, хоча й не відкидала окремих позитивних зрушень [6, с. 31]. Однак при цьому визнавала, що державна підтримка металургії широко надавалася і в США, і в Японії, і в країнах ЄС та інших країнах, хоча місцеві економісти визнавали це неправильною економічною політикою, аргументуючи математичними моделями. Очевидно, що в ситуації суттєвого розходження теорії та практики рекомендації й оцінки економічного експерименту мали б виходити не тільки з абстрактних постулатів, а, принаймні, з поправкою на реалії викривлення світового ринку металопродукції, прихованою або явною державною підтримкою. Тим не менше, оцінка та інтерпретація, які запропонувала Н. Легейда, впливали на подальші дослідження. Наприклад, її тлумачення антикризових заходів дотримувався колектив авторів аналітичного огляду «Розвиток сектора чорної металургії», підготовленого під егідою «Світового банку» (керував роботою відомий український економіст О. Пасхавер) за два роки після закінчення «експерименту» [12]. Втім, названі автори відзначали, що, хоча прямого бюджетного виграшу не було, економічний експеримент радикально поліпшив фінансову ситуацію на провідних металургійних підприємствах: «У процесі оздоровлення діяльності підприємств гірничо-металургійного комплексу використовувалися досить радикальні фінансові інструменти, що дало змогу моментально досягти необхідного ефекту. Експеримент створив умови для нормалізації господарської діяльності підприємств із перших же місяців його проведення» [12, с. 90].

Втім, якщо економісти та аналітики уважно відстежували експеримент, то інтерес дослідників економічної історії до нього був досить слабким, а оцінки відзначалися деякою поверховістю. Наприклад, історик М. Плющ у монографії, присвяченій розвитку промисловості в 1980–1990-ті рр., у параграфі про становище металургії, присвятив кілька абзаців цьому ключовому для галузі заходу, помилково датувавши його початок 1998 р. [8, с. 269] (насправді — з 1 липня 1999 р.). А у висновках М. Плющ обмежився лише фразою: «Основною причиною зростання експорту українського металу стали «тепличні» умови для вітчизняних виробників у вигляді експерименту у гірничо-металургійні галузі, що і зробило нашу продукцію більш дешевою» [8, с. 279]. Тут досить зазначити, що собівартість металопродукції в Україні була вищою по багатьох напрямках порівняно, наприклад, з російськими конкурентами (до речі, такий стан зберігається й зараз). Відповідно, прямого зв'язку між преференціями, отриманими на підприємствах, та ціновою політикою торговельних компаній не було.

Втім, якщо у М. Плюща «економічний експеримент» хоча б згадувався, то в інших роботах його ігнорували. Яскравим прикладом є фундаментальне видання «Економічна історія України». Автор відповідного розділу Г. Касьянов констатував: «Пауза в реформах, що виникла на початку 1997 р., затяглася майже на три роки» [2, с. 543]. Через те що дослідник не бачить у кінці 1990-х рр. антикризової промислової політики, то без аргументації залишаються його тези про те, що саме «на рубежі 1990–2000-х рр. остаточно оформились економічні та політичні контури найпотужніших українських бізнес-груп, які не лише здобули командні висоти в українській економіці, а й активно опановували медіа-простір, скуповували або створювали політичні партії...» [2, с. 550]. Отже, звідки бралися ресурси, якщо економіка була в занепаді? Так само твердження — «Інвестиційні витрати кінця 1990 — початку 2000-х рр. були мінімальними. Починаючи з 2003 р. спостерігалось зростання інвестицій у модернізацію підприємств, зокрема, в корпорації “Інтерпайп”, SCM, ІСД, однак вони не вплинули на загальну картину» [2, с. 552] — є «підвішеним у повітрі». По-перше, що таке «мінімальні» інвестиції, по-друге, без уваги автора лишається й те, що 2000 р. порівняно з 1999 р. інвестиції в металургії скакнули на більш ніж 600 млн. грн., або на 50% (детальніше — далі), по-третє, чому вказані металургійні фінансово-промислові групи, на відміну від інших, змогли дозволити собі суттєво нарощувати капіталовкладення. Зазначимо, що подібну картину було змальовано і в попередній комплексній праці Г. Касьянова про новітню історію України [5].

Отже, враховуючи наведене, мета даної статті —заповнити прогалину у вітчизняній історіографії, розглянувши передумови формування та перебіг «економічного експерименту в гірничо-металургійному комплексі України» у другому півріччі 1999–2001 рр., дискусії щодо продовження у 2001 р., умови проведення у 2002 р., а також його економічні наслідки для розвитку галузі.

«Економічний експеримент у гірничо-металургійному комплексі України» ініціював уряд В. Пустовойтенка (1997–1999 рр.). Роль цього уряду в стабілізації економіки у фаховій літературі недооцінено. Можна згадати наведену оцінку Г. Касьянова про «трьохрічну паузу в реформах», хоча швидше можна стверджувати, що це була трьохрічна пауза в самопіарі. Адже Кабінет Пустовойтенка працював між надто політизованими урядами П. Лазаренка та В. Ющенка, не привертаючи до себе уваги політичними скандалами, виконував багато «чорної», невдячної роботи. Наприклад, можна згадати боротьбу за встановлення цін на внутрішньому ринку виключно в національній валюті, завдяки чому оптові ціни на різні види металопродукції знизилися (на 3,2–14,7% залежно від сортаменту), вве-

дення на 6 місяців декларування цін на продукцію підприємств-монополістів ГМК, що допомогло приборкати необґрунтоване подорожчання, заходи щодо розв'язання боргових вузлів між металургами й енергетиками тощо. До речі, той же Г. Касьянов, розповідаючи про економічні перетворення часів Л. Кучми, відзначає: два його доленосних укази — про спрощення господарської діяльності малому бізнесу (1998 р., на повну силу запрацював з січня 2000 р.) та про реформування аграрного сектора економіки (грудень 1999 р. [3, с. 543], також розроблявся урядом В. Пустовойтенка, який де-факто працював до 14 грудня і, не отримавши достатньо голосів народних депутатів — а саме трьох — не був переобраний на цю посаду, а 22 грудня — прем'єр-міністром уже затвердили В. Ющенко) було видано в кінці 1990-х рр., і ці укази фактично готував уряд [3, с. 543]. Можна стверджувати, що економічне зростання, яке спостерігалось у період роботи уряду В. Ющенко, значною мірою стало результатом роботи його попередника.

Повертаючись до теми антикризової промислової політики, цікаво відзначити, як В. Пустовойтенко оцінював у спогадах «економічний експеримент у ГМК». Зокрема, він так пояснював його ідеологію: «У середині 90-х галузь [металургійна — В. Г.] не розвивалася, хоча і посідала вагоме місце у структурі економіки, за нею було тоді 22–24% у структурі ВВП. А це майже “блокувальний” пакет акцій, який має чималий вплив на загальну ситуацію. Залишати без уваги проблеми галузі могли тільки ті, хто не ладив з розрахунками і нехтував її перспективами. Тому ми провели експеримент у гірничо-металургійному комплексі, створені сприятливі умови послужили непоганим стимулом для її перетворення на більш сучасну та потужну... Ми розраховували на те, що металургійна галузь потягне за собою розвиток інших галузей економіки» [11, с. 244].

Справді, коли українська економіка стабілізувалася, точніше досягла найнижчої точки падіння, в середовищі політичних та бізнесових еліт країни розгорнулися палкі дискусії про те, які галузі мають стати «локомотивами зростання». Пріоритетними традиційно, за радянською інерцією, називали ракетно-, судно-, автомобіле-, авіа- чи танкобудування (останнє згадувалося завдяки єдиному великому контракту на постачання бронетехніки Пакистану). Однак усі ці галузі були тісно зав'язані на державний сектор економіки (можливо, за винятком автомобілебудування), тоді як держава була не в змозі забезпечити належне інвестування промисловості та управління нею, хоча час від часу надавала субсидії й податкові пільги, які навіть косметичними заходами можна було назвати з великою натяжкою. Крім того, продукція вказаних галузей на той час украй важко знаходила збут як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

З ретроспективного погляду можна вважати успіхом, що наприкінці 1990-х рр. «високотехнологічні ілюзії» в державній стратегії тимчасово було відкладено й переміг прагматичний підхід — основний пріоритет у промисловій політиці було надано експортоорієнтованим (реально, а не потенційно) галузям, і передусім — гірничо-металургійному комплексу. Ця теза не означає, що треба розвивати сировинні галузі за рахунок високотехнологічних. Проте слід мати змогу подивитись у вічі реальності. В даному разі, сприяння розвитку ГМК мало в підсумку посприяти й розвиткові економіки загалом та наповнити державну скарбницю, з якої вже можна було б інвестувати в інші пріоритети (хоча, як показала історія 2000-х рр., пріоритетом стали не високі технології, а банальний соціальний популізм). Експорт металопродукції для України відіграв роль, аналогічну експорту нафти й газу для тогочасної російської економіки.

У другій половині 1990-х рр. тезу про те, що металургія здатна стати локомотивом економіки, сприйняли б як надто оптимістичну. Так, генеральний директор виробничо-господарського об'єднання «Укрметалургпром» В. Харахула констатував наприкінці 1998 р.: «...за нинішнього розподілу металопродукції — це катастрофа не тільки для гірничо-металургійного комплексу, але й для усього народного господарства України, експортувати в подальшому таку кількість металу не дозволить технологічний стан наших підприємств, а перспективи внутрішнього ринку взагалі незрозумілі» [15, с. 3]. В цьому контексті звернімо увагу на те, як сформулював завдання економічного експерименту один з його головних ідеологів та лобістів народний депутат В. Гуков: «За нестачі власних ресурсів подолати кризові явища у забезпеченні металургійного виробництва енергоносіями й одночасно реформувати галузь на принципово інших економічних засадах» [Цит. за 1, с. 126].

Зазначимо, що до 1999 р. час від часу практикувалися прямі субсидії окремим підприємствам (у результаті «індивідуального лобіювання»), але тривалого ефекту ці заходи не мали, оскільки не спричиняли кардинальних змін на краще. Найсуттєвішим кроком у цьому напрямку стала постанова Верховної Ради від 6 жовтня 1998 р. «Про заходи щодо подолання кризового стану в гірничо-металургійному комплексі України». Документ містив низку рекомендацій Кабміну та Нацбанку щодо коригування нормативів відрахувань метпідприємств до різноманітних бюджетних фондів, дещо лібералізував валютне й митне регулювання для підприємств галузі, надавав можливість диференціювати тарифи на енергоносії, чіткіше визначав зобов'язання підприємств залізничного транспорту, які перевозили вантаж в інтересах ГМК тощо. Крім того, керівникам підприємств дозволялось у першу чергу спрямовувати кошти на погашення заборгованості з заробіт-

ної плати та платежів до Пенсійного фонду. Втім, оскільки постанова була переважно рекомендаційною, органи виконавчої влади застосовували її в ручному режимі, а деякі положення — вибірково до окремих підприємств. Як результат, системно стан галузі не поліпшився. Так, через дев'ять місяців після прийняття постанови заступник міністра промислової політики С. Грищенко (під час представлення в парламенті законопроекту про економічний експеримент) констатував такі наслідки: «...Сьогодні ми бачимо зростання обсягів виробництва у більшості підгалузей металургійного комплексу. Але, на жаль, бачимо й зворотне. Бачимо, що зростання обсягів виробництва не супроводжується покращенням фінансово-економічного стану підприємств, і коло це може неухильно знижуватися» [14]. Крім того, він наводив такі показники роботи галузі: нестача обігових коштів на 1 липня 1999 р. досягла 6,4 млрд. грн., темпи зростання їх дефіциту становили 660–670 млн. грн. за квартал, дебіторська заборгованість підприємств становила 6 млрд. грн., кредиторська — понад 15 млрд. грн., основні фонди були зношені на 56%, сума амортизаційних відрахувань досягла 3,7% (її не вистачало навіть для покриття витрат на поточні та капітальні ремонти) [14].

З огляду на сказане, досить виправданим став підхід, коли створювалися умови не для окремого заводу, а для виходу з кризи галузі в цілому. Очевидно, що цей підхід мав підтримку і в бізнес-колах, які пов'язували майбутнє з роботою в металургії. Крім того, в цьому збіглися інтереси як «червоних директорів», так і нових підприємців. Підтримка експерименту з боку ділових кіл, методи, якими вона проводилася, її канали лобіювання — все це потребує окремого дослідження. В будь-якому разі очевидно, що відповідний законопроект пройшов досить складне попереднє узгодження. Так, згідно з постановою Верховної Ради від 6 жовтня 1998 р. законопроект Кабмін мав розробити й подати на розгляд протягом місяця. Крім того, той же С. Грищенко зауважував, що Мінпромполітики розраховувало розпочати експеримент з 1 січня 1999 р. Тоді як на перше читання в парламенті документ вийшов лише на початку липня 1999 р.

Так чи інакше, у Верховній Раді 3-го скликання суто до металургійного лобі можна було віднести дев'ять народних депутатів (Табл. 1). Судячи зі стенограми розглядів відповідного законопроекту, в першому та другому читаннях значних заперечень щодо нього у депутатського корпусу не було: народні обранці цікавилися переліком підприємств, на які буде поширено експеримент, а також була пропозиція жорсткіше ставитися до дотримання норм закону на приватизованих металургійних підприємствах. Загалом законопроект у другому читанні підтримали 256 народних депутатів.

Таблиця 1. Народні депутати Верховної Ради України 3-го скликання, які можуть бути віднесені до металургійного лобі

Народний депутат	Підприємство / установа, з якою пов'язаний
Гуров В.	Екс-співробітник «Криворіжсталі»
Жеваго К.	Заступник голови ради «Полтавського ГЗК»
Кравченко М.	Генеральний директор асоціації «Укрвогнетрив»
Литюк А.	Екс-співробітник меткомбінату «Азовсталь»
Матвієнков С.	Заступник директора «ММК ім. Ілліча»
Пейгалайнен А.	Екс-співробітник «Харцизького трубного заводу»
Пінчук В.	Президент науково-виробничої інвестиційної групи «Інтерпайп»
Чукмасов С.	Екс-заступник директора «Дніпропетровського трубного заводу»
Янковський М.	Президент концерну «Стірол»

Джерело: біографічні дані на офіційному сайті Верховної Ради України

Державна підтримка певних галузей, зокрема металургії, не була винятком і в найбільш розвинутих ринкових економіках. Так, у США для цього використовувалися цільові гранти, надання гарантій під кредити, прискорені темпи амортизації, безвідсоткові кредити, спеціальні тарифи на електроенергію, спеціальні інфраструктурні гранти і т. п. Однак системного підходу на зразок застосованого в ході «економічного експерименту» в ГМК України в світовій практиці металургії не було.

Отже, режим найбільшого сприяння розвитку ГМК стартував з 1 липня 1999 р. Верховна Рада, погодившись з аргументами уряду В. Пустовойтенка та металургійного лобі в самому парламенті, прийняла 14 липня закон «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України». Згідно з цим документом, галузі отримували такі преференції (в різний час режим поширювався на 64 вітчизняних підприємства):

- реструктуризація заборгованості за обов'язковими виплатами в бюджети усіх рівнів, а також пені та штрафів, що накопичилися на 01.07.1999;

- скорочення податку на прибуток з 30 до 9% (з 2001 р. — до 15%);

- зменшення ставки обов'язкового збору в державний інноваційний фонд на 50%;

– звільнення від збору на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання автомобільних шляхів загального користування;

– надання Державній податковій інспекції права виділяти підприємствам безвідсотковий податковий кредит на термін до 36 місяців;

– нарешті, 70% від збору за забруднення навколишнього середовища підприємства могли залишати в себе за умови обов'язкового спрямування їх на природоохоронні заходи.

Фінансові ресурси, що вивільнялися за рахунок наведених преференцій, мали спрямовуватися виключно на поповнення обігових коштів. При цьому за підприємствами встановлювався жорсткий контроль і в разі нецільового використання коштів накладалися штрафні санкції. Поточні виплати до бюджетів і спецфондів мали вноситися без затримки, інакше завод міг бути виключений зі списку підприємств, на які поширювалися преференції. Щоправда, в реальності не всім підприємствам вдавалося дотримуватися всього комплексу вимог.

Загалом логіка експерименту була спрямована не тільки на фінансове оздоровлення, але й на запуск галузі в самостійне, без державної підтримки, плавання. За підсумками 2000 р. виробництво в ГМК зросло на 17%. Безсумнівно, таким результатам сприяли зовнішньоекономічна кон'юнктура, а також курсова політика (позитивно вплинула девальвація національної валюти 1998 р.). За даними Міністерства економіки і з питань європейської інтеграції України, чистий прибуток у галузі виріс на 57,2%, експорт — у 1,9 раза (частково вийшли з «тіні» зовнішні поставки), рентабельність реалізованої продукції досягла 26,3%, частка бартерних операцій зменшилася з 36,1% в 1999 р. до 11,1% у 2000 р. Платежі в бюджети всіх рівнів виріс на 48,2%, перерахування в Пенсійний фонд — на 52,2%. Заборгованість із заробітних плат зменшилася вдвічі. На чверть збільшилися витрати на технічну модернізацію виробництва. Дефіцит обігових коштів, подолання якого було однією з головних цілей експерименту, скоротився з 3,4 млрд. грн. (на початок 2000 р.) до 0,6 млрд. грн. (на початок 2001 р.). Все це поліпшило макроекономічні показники: 2000 р. став першим роком в незалежній Україні, коли було зафіксовано позитивну динаміку валового внутрішнього продукту. При цьому розрахунки впливу експерименту на баланс втрат і надходжень бюджетів усіх рівнів та Пенсійного фонду свідчать, що ГМК дотувався тільки в другому півріччі 1999 р., а в наступні два роки суттєво наростив виплати державі (Табл. 2).

Таблиця 2. Баланс витрат/надходжень до бюджетів усіх рівнів та Пенсійного фонду від економічного експерименту в ГМК (друга половина 1999 — 2001 рр.), млн. грн.

	3–4 кв. 1999 р.	2000	2001
Сплачено до бюджетів усіх рівнів	633,2	1979,9	1894,3
Сплачено до Пенсійного фонду	268,0	899,5	1095,5
Усього сплачено	901,2	2879,4	2989,8
Сума отриманих пільгових коштів	389,2	1658,1	616,0
Недоїмка з виплат до бюджетів усіх рівнів	377,8	190,5	35,1
Заборгованість перед Пенсійним фондом	309,1	429,8	105,1
Усього отримано (пільги плюс заборгованість)	1076,1	2278,4	756,2
Баланс	(174,9)	601	2233,6

Джерело: розрахунок автора на основі даних праці «Розвиток сектора чорної металургії в Україні. Аналітичний огляд», 2004 [12, с. 91].

Сумарно, за два з половиною роки галузь виплатила на 2,6 млрд. грн. більше, ніж отримала. І це, не враховуючи десятиразового зниження заборгованості з заробітної плати, поповнення обігових коштів і розширення обсягів капіталовкладень. Щодо останнього, то варто звернути увагу на різке зростання показника прямих іноземних інвестицій у галузь. Якщо на початок 1999 р. їхній обсяг оцінювався в 76,7 млн. дол., то вже на початку 2000 р. їх було 130,8 млн. дол. А на початок 2001 р. і на 2002 р. в секторі «металургія та оброблення металу» статистична служба фіксувала 166,9 млн. дол. та 237,6 млн. дол. відповідно (варто відзначити, що з 2001 р. Держкомстат змінив методику підрахунку інвестицій, перейшовши з галузевого принципу на відстежування видів економічної діяльності, тому порівняння даних за 2000 р. та 2001 р. умовне й радше демонструє тенденцію) [9, с. 381–382]. Очевидно, що це були переважно кошти українських власників, які поверталися в країну (щодо збільшення обсягів див. також дані про освоєння капітальних інвестицій у табл. 3).

**Таблиця 3. Показники освоєння валових інвестицій
на металургійних і феросплавних підприємствах
ВГО «Металургпром», 1999–2003 рр.**

	1999	2000	2001	2002	2003
Валові інвестиції всього, млн. грн.	1226,85 (+133,9 до 1998 р.)	1831,16 (+604,3 до 1999 р.)	1642,75 (-188,4 до 2000 р.)	1627,45 (-15,3 млн. до 2001 р.)	2028,8 (+401,35 до 2002 р.)
Витрати на охорону навколишнього середовища, млн. грн.	39,96 (+ 1,0 до 1998 р.)	74,75 (+34,79 до 1999 р.)	71,04 (- 3,71 до 2000 р.)	82,01 (+10,97 до 2001 р.)	167,2 (+ 85,19 до 2002 г.)
Відношення витрат на охорону довкілля до валових інвестицій, %	3,2	4,0	4,3	5,0	8,24

Джерело: Харахулах В. Анализ производственной и финансово-экономической деятельности металлургических предприятий Украины в 2003–2004 годах и состояние технического перевооружения. Текст доповіді на «Метал-форумі Україна-2004», 14–16 жовтня 2004 р.

Загалом можна стверджувати, що економічний експеримент у ГМК другої половини 1999–2001 рр. основної мети — кардинального фінансового оздоровлення підприємств — досяг. Вже це було само по собі цінним, але тим самим також сформувалося стабільне джерело надходжень для бюджетів усіх рівень. Як зазначали автори аналітичного огляду «Розвиток сектора чорної металургії в Україні», одним з позитивних результатів експерименту було те, що «Частиною отриманих пільг є списання безнадійних заборгованостей, що забезпечило нормалізацію господарської діяльності підприємств і створило умови для наступних стабільних надходжень коштів до бюджету (замість подальшого накопичення заборгованостей)» [12, с. 90].

Звернімо увагу на ще один захід, який мав би підвищити на той час рівень інвестицій у промисловість загалом та в металургію зокрема, а також сприяти закріпленню позитивних тенденцій, отриманих у результаті економічного експерименту. Цим заходом повинна була стати амністія «тіньових капіталів». На початку 2000-х рр. у Верховній Раді було зареєстровано кілька законопроектів щодо легалізації доходів: Президента Л. Кучми

«Про легалізацію доходів фізичних осіб, з яких несплачені податки в бюджеті і державні цільові фонди», народного депутата Л. Черновецького «Про економічну амністію» та групи депутатів (яких відносили до банківського лобі в парламенті) «Про податкову амністію». Однак жоден з них так і не було втілено в життя, насамперед через недовіру між державою та великим бізнесом. Можна погодитися з оцінкою тогочасної ситуації від Агентства ділової інформації «Контекст»: «...Фактор недовіри є головною причиною того, що неодноразові спроби перевести проведення амністії з площини обміну думками на рівень законодавчих актів наштовхувалися на несприйняття бізнес-груп... Держава не має достатнього авторитету для того, щоб переконати ділові кола у серйозності своїх намірів не переслідувати підприємців після оприлюднення ними реальних доходів» [3].

Економічний експеримент у ГМК мав закінчитися 31 грудня 2001 р. Ближче до цього терміну в центральних органах влади знову розгорнулися гострі дискусії щодо продовження дії комплексу преференцій. Кабмін на той час очолював А. Кінах, на якого тиснули з двох боків (до речі, він як керівник парламентського комітету з промислової політики був одним із розробників постанови Верховної Ради від 6 жовтня 1998 р., в якій ставилося завдання розробити законопроект щодо економічного експерименту, а за рік, уже в рангу віце-прем'єра, став куратором промисловості). З одного боку, металурги та їхнє політичне лобі виступали за продовження експерименту принаймні ще на рік. З іншого, впливові високопосадовці економічного блоку Кабміну (віце-прем'єр-міністр В. Роговий, Міністерство фінансів, Міністерство економіки і з питань євроінтеграції, Державна податкова інспекція) були категорично проти податкових преференцій для будь-якої галузі промисловості. В жовтні 2001 р. Кабмін відхилив відповідний законопроект Міністерства промислової політики й вирішив відправити його на доопрацювання принциповому противнику експерименту — віце-прем'єру В. Роговому. Подальша доля законопроекту ув'язувалася з прийняттям у парламенті нового Податкового кодексу. Прем'єр-міністр А. Кінах заявляв, що продовження експерименту було не потрібне у випадку прийняття кодексу. Але, за свідченнями учасників подій, у тій складній ситуації чашу терезів на користь металургів схилив Президент Л. Кучма. Як наслідок уряд у листопаді 2001 р. схвалив законопроект і направив його до Верховної Ради.

Відштовхуючись від логіки, закладеної в експеримент (перетворити металургію на локомотив для інших галузей), він мав припинитися в ГМК і розпочатися в підгалузях машинобудування. До речі, Верховна Рада за результатами слухань ще в середині 2000 р. рекомендувала уряду В. Ющенка розглянути можливість поширення експерименту на інші галузі економіки [10].

Розвиток машинобудування, в свою чергу, сприяв би диверсифікації економіки, а через розширення внутрішнього попиту пом'якшив би залежність металургів від коливань на зовнішніх ринках. Однак лобістський потенціал і вузькогалузевий егоїзм металургів переважили над доказами опонентів. Ідею продовження преференцій для металургів було прийнято, однак настільки урізаною, що користі принесла мало.

Стратегічна помилка, помножена на погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури, вилилася в гальмування темпів розвитку як самого ГМК, так і всієї економіки. Опосередковано це підтверджував і В. Пустовойтенко у оцінці результатів експерименту: «Хоча не все сталося, як гадалося: в наступні роки структурні перекоси лише посилилися, і нині на металургію припадає 32–34%» [11, с. 244].

Після піднесення наприкінці 1990-х рр. темпи зростання внутрішнього споживання металопродукції сповільнилися: 2000 р. вони сягали 30,8%, 2001 р. — 23,5%, 2002 р. — 8,2%; зокрема, 2002 р. споживання прокату становило 4,54 млн. т [7].

Окремо варто звернути увагу на дисбаланс, викликаний інтенсивним зростанням обсягів виробництва ГМК: загострилися суперечки між ресурсними підгалуззями (гірничодобувною, коксохімічною, бруктозаготівельною) та виробниками продукції вищих переділів. І при цьому інколи в підприємств-конфліктерів був один власник — держава (особливо ця ситуація була парадоксальною до приватизації гірничорудних підприємств, що входили до «Укррудпрому»). Відзначу також, що кількість учасників продовженого експерименту було зменшено до 41. Примітно, що відповідний перелік Кабмін затвердив тільки в травні 2002 р. (з подачі Міністерства фінансів також було виключено нових претендентів на участь у експерименті — машинобудівні підприємства [13, с. 34]). Окрім того, всі підприємства сплачували обов'язкові платежі в повному обсязі, й тільки після цього частина коштів мала повертатися на заводи.

Ще одним негативним наслідком штучного продовження режиму преференцій було утримування на плаву безперспективних, енергоємних і екологічно шкідливих виробництв. Наприклад, «Макіївського металургійного комбінату», більшої частини виробничих ліній «Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського» тощо. Тим самим підтримувалися й неефективні та недалекоглядні управлінські компанії.

Окрім вузького внутрішнього ринку, з більшою силою після економічного експерименту в ГМК постала «стара нова проблема» — обмеження доступу українських металовиробників на зовнішні ринки. Сам факт експерименту (занадто «затяжного») викликав звинувачення в прямому державному субсидуванні галузі, й у результаті ініціювалися різноманітні ан-

тидемпінгові розслідування. Це стало настільки значною проблемою, що вже у липні 2002 р. генеральний директор найбільшого українського меткомбінату «Криворіжсталь» (майже 20% від тогочасного загального виробництва сталі в країні) звернувся з листом до Міністерства промислової політики та Міністерства економіки і з європейської інтеграції з проханням виключити його підприємство з переліку тих, на які поширюється режим «економічного експерименту». Причиною було те, що комбінат звинувачували в демпінговій політиці на окремих зовнішніх ринках.

Водночас потрібно відзначити й позитивні моменти продовженого експерименту. Так, податкові преференції 2002 р. дещо змішували акценти галузевої політики. Однією з головних цілей у 1999–2001 рр. було вирішення проблеми дефіциту обігових коштів. 2002 р. фінансові ресурси, що вивільнялися (не менше 75%), мали спрямовуватися передусім на модернізацію виробництва, впровадження інновацій та енергоощадних технологій. Тим самим формувався платоспроможний попит на продукцію частини вітчизняних підприємств важкого машинобудування. З покращенням зовнішньоекономічної кон'юнктури 2003 р. підприємства ГМК суттєво наростили модернізаційні бюджети. Опосередкованим результатом цього стали відносно високі темпи зростання в машинобудуванні (безумовно, давалася ознака також низька порівняльна база, результат глибокого падіння середини 1990-х рр.). Втім, попри позитивні зрушення, система господарювання залишилася надзалежною від циклічних цінових перепадів на світовому ринку металопродукції.

До речі, металурги, серед іншого, були невдоволені фінансовою схемою продовженого експерименту. Накопичені в його рамках кошти спрямовувалися на спеціальні рахунки у Державній скарбниці та могли використовуватися на реструктуризацію або на інвестиційний проект лише після узгодження з Мінпромполітики. На це досить гостро відреагував народний депутат і водночас генеральний директор ММК ім. Ілліча В. Бойко: «Кому потрібен закон про подальший розвиток ГМК, якщо ми все одно платимо 30% податку [на прибуток — авт.]? Необхідно, щоб 70–80% екологічних платежів [за забруднення навколишнього середовища — В. Г.] залишалися на підприємствах-забруднювачах для реконструкції і дійсного покращення екологічної ситуації, а не були б для когось годівницею» [4, с. 14]. Відповідно, він теж хотів, щоб його підприємство виключили зі списку.

У такій ситуації політика продовження економічного експерименту зазнала поразки й зійшла нанівець. Основна проблема полягала в тому, що не було знайдено балансу інтересів між провідними заінтересованими силами: державою, металургами, суміжними галузями, імпортерами української продукції, і, врешті рещт, суспільством. Саме 2002 р. сягає корінням

уявлення про те, боцімто ГМК дали можливість розвиватися за рахунок інших галузей економіки та платників податків. Звідси ж пішов і міф про всемогутність впливу металургійного лобі.

Було б неправильним стверджувати, що металургійне лобі абсолютно домінувало в державних органах влади. Насправді галузь не була «священною коровою». Навпаки, після закінчення експерименту вона все частіше відігравала роль корови «дійної». В першу чергу, монопольним становищем користувалися державні «Нафтогаз України» та «Укрзалізниця». Вони неодноразово суттєво піднімали тарифи: на постачання енергоносіїв, транспортні послуги, користування піввагонами тощо. Звернімо також увагу, що після 2002 р. і економічної кризи 2008–2009 рр. значної державної підтримки ГМК не було. Наприклад, «Національною програмою розвитку та реформування ГМК України на період до 2011 р.» не передбачалося жодної бюджетної гривні чи податкової пільги для металовиробників (лише досить символічні суми на підтримку галузевої науки). Варто також згадати, що станом на кінець 2001 р. заборгованість з повернення податку на додану вартість перед підприємствами галузі сягнула 6 млрд. грн. [16, с. 27].

Ще більше тиск на ГМК посилювався після президентських виборів 2004 р. — вважалося, що галузь мала «відпрацювати» зиск від економічного експерименту. В перші місяці роботи Кабмін Ю. Тимошенко підняв тарифи на вантажні залізничні перевезення на 50%, ревальював національну валюту (що знизило прибутки металургів від експорту), підняв ціни на газ та вугілля. Однак черговий циклічний спад на світовому ринку з другої половини 2005 р. не тільки вдарив по вітчизняній металургії (на деяких підприємствах призупинили роботу окремі виробничі ділянки), але й потягнув донизу економічні показники всієї країни. Це змусило уряд Ю. Тимошенко зробити кілька кроків назад: було обіцяно зафіксувати (тобто деякий час не підвищувати) ціни на енергоносії та послуги транспортних монополій, а при прем'єр-міністрові було створено спеціальну робочу групу, до якої ввійшли власники та керівники найбільших металургійних компаній. Мета її роботи — максимальне скорочення часу проходження антикризових заходів через державні бюрократичні структури. Подальше розгортання політичного протистояння в країні не тільки унеможливило системну державну промислово політику, але й суттєво підвищувало інвестиційні ризики.

Загалом, якщо говорити про ступінь впливу «експерименту» на стан справ в українському ГМК, необхідно зазначити — він виконав роль «розгінного блоку» економічного розвитку. І в цьому сенсі його наслідки відчуватимуться ще не один десяток років. Щодо безпосереднього розвитку галузі, то завдяки комплексу податкових преференцій вона вийшла з депресії та стала на ринкові рейки.

Подальшими напрямками дослідження історії антикризової промислової політики в Україні є вивчення мультиплікативного позитивного ефекту, який справив «економічний експеримент в гірничо-металургійному комплексі» на інші галузі промисловості та економіки в цілому. Крім того, необхідно вивчити взаємозв'язки між відновленням зростання у металургії та становленням вітчизняних фінансово-промислових конгломератів. Оскільки після закінчення приватизації в галузі підтримка сталого розвитку виробництва та проведення антициклічної політики стала насамперед справою приватного капіталу. Вартим уваги також буде розгляд того, як змінювався розклад між політичними силами під впливом структурних змін у промисловості.

1. Головка В. «Экономический эксперимент» в ГМК Украины: мифы и реальность / В. Головка // *Металлоснабжение и сбыт*. — 2005. — № 7–8. — С. 123–130.

2. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — 608 с.

3. Загородний Т. Украина хочет выйти из «тени» : [Електронний ресурс] / Т. Загородний // Агентство деловой информации «Контекст», 12.03.2003. — Режим доступу : www.context-ua.com

4. «Ильич» не хочет льгот // *Металлбюллетень*. Украина. — 2002. — № 5. — С. 14.

5. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Касьянов Г. — К. : Наш час, 2008. — 432 с.

6. Легейда Н. Економічні наслідки державної підтримки металургійних підприємств: приклад України : [Електронний ресурс] / Н. Легейда // Наукові матеріали Інституту Економічних досліджень та політичних консультацій в Україні. — № 16. — Вересень, 2002. — С. 36. — Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/publications/WP/2002/WP_16_ukr.pdf

7. Мьикитин Т. Металлурги защищаются : [Електронний ресурс] / Т. Мьикитин // Агентство деловой информации «Контекст», 11.02.2003. — Режим доступу : www.context-ua.com

8. Плющ М. Промисловість України у 80–90-і роки: люди, проблеми, уроки / Плющ М. — К. : Інститут історії України НАН України, 2002. — 335 с.

9. Послання Президента України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році (статистичні таблиці)». — К., 2004. — С. 381–382.

10. Постанова Верховної Ради України Про підсумки виконання Закону України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України» та поширення його дії на підприємства інших галузей економіки України. 13.07.2000 : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1892-14>

11. Пустовойтенко В. Сьома вершина / Пустовойтенко В. — К. : Новий друк, 2007. — 472 с.

12. Розвиток сектора чорної металургії України. Аналітичний огляд. — К. : Міленіум, 2004. — 110 с.

13. Смакула Т. «За що, батьку»? / Т. Смакула // *Металлбюллетень*. Украина. — 2002. — № 5. — С. 33–37.

14. Стенограма виступу С. Грищенка на 83-му засіданні Верховної Ради України 3-го скликання, 2 липня 1999 р. : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://static.rada.gov.ua/zakon/skl3/BUL33/020799_83.htm

15. Сомов А. Украине некуда девать металл. О проблемах металлургического комплекса рассказывает генеральный директор ПХО «Укрметаллургпром» Василий Харахулах / А. Сомов // Металлбюллетень. Украина. — 1998. — № 12. — С. 3–7.

16. Теплов Л. Депутат, дай себя убедить. Интервью с председателем подкомитета Верховной Рады по вопросам ГМК и химической промышленности С. Матвиенкова / Л. Теплов // Металлбюллетень. Украина. — 2001. — № 11. — С. 36–38.

С. І. Лисенко

УДК: 94(477):327

ДІАЛОГ КУЛЬТУР І ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО ЄВРАЗІЙСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті розглядаються передумови формування сучасної української історіографії проблеми діалогу культур та українського євразійства. Аналізуються погляди на те, що слід розуміти під Заходом і Сходом, під діалогом культур та проблемою українського євразійства. Виділяються основні концепції діалогу й напрямки в оцінках як окремих складових проблеми, так і її в цілому.

Ключові слова: культура, євразійство, історіографія, Схід, Захід.

В статье рассматриваются предпосылки формирования современной украинской историографии проблемы диалога культур и украинского евроазиатства. Анализируются взгляды на то, что следует подразумевать под Западом и Востоком, под диалогом культур и проблемой украинского евроазиатства. Выделяются основные концепции диалога и направления в оценках как отдельных составляющих проблемы, так и ее в целом.

Ключевые слова: культура, евроазиатство, историография, Восток, Запад.

In the article pre-conditions of forming of modern Ukrainian historiography of problem of cultural dialogue and Ukrainian Eurasianism are examined. Looks are analysed to that it follows to understand under the West and East, under the dialogue of cultures and problem of Ukrainian Eurasianism. Basic conceptions of dialogue and directions are distinguished in the estimations of both separate constituents of problem and her on the whole. Researchers of culture cooperations of Ukraine didn't work out the same point of view about its civilization-spatial identity. Looks to the same aspects can be opposite. Both problems are com-